شالقار

ШАЛҚАР

ەلارالىق گازەت

АРЫСТАН

Елінің азаттығы мен егемен болғандығы үшін [illegible] ерен ерлік [illegible] [illegible] Солардың бірі [illegible] [illegible] парасатымен [illegible] қасиетімен халық жадында қалған **Арыстан Тіленшіұлы**. Ол шамамен XVIII ғасырдың 70-80 жылдарында қазіргі Ақтөбе облысында, Ырғыз-Борсық құмы бойында туып, XIX ғасырдың орта шенінде Ресей патша өкімет орындарының қазақ руларын бір-біріне айдап салып, арандатудың құрбаны болған. Бейіті Шалқар қаласының оңтүстік бетіндегі 15-16 шақырым жердегі „Ақши" мекенінде орналасқан.

Арыстанның туған жылы туралы нақты болжам [illegible] деректерге жүгінуге болады. Мысалы, Ақши ауданының тарихи-өлкетану мұражайындағы [illegible] Қаратай [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Арыстан осы [illegible] да [illegible] қатысқан. Халық аузындағы деректерге қарағанда ол Қаратаймен құрдас болып [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ал Қаратай 1771 жылы туған. Оны растайтын тарихи құжаттар баршылық. Ел аузындағы әңгімелердің де көбісі осы бағытқа саяды. Олай болса, Арыстанның туған жылын 1771 жыл деп шамалауға болады.

Арыстан батыр XVIII-XIX ғасырларда өмір сүрген. Ресей өкіметі „дала [illegible]" деп [illegible] [illegible] бостандығы үшін ат үстінде [illegible] [illegible] өткен, қолбасшы Көтібар Басенұлының [illegible] [illegible] [illegible]

Олар қазақтарының [illegible] генерал-майор Д. Донсковтың 1797 жылы 31 наурызда [illegible] Орынбордағы [illegible] берген. Есім ханның [illegible] [illegible] рапортында [illegible] [illegible] 100-ге [illegible] [illegible] сарбаздары [illegible] көрсетеді. Онда былай делінген: „... Киргиз-кайсацкий Ишим хан, будучи в улусе Красногорского форпоста на той стороне Урала расположенном, подговаривал 21 сего в ночь предсказанным человек до 100 Чиклинского и других родов киргизцами изрублен до смерти и имущество в том улусе бывшего разграблено". Ел аузындағы деректер бойынша 1797 жылы 26 наурызда Жайық бойындағы Есімнің ордасын талқандап, өзін өлтіретін топтың ішінде Арыстан да болған.

Қазақстандағы белгілі азаттық қозғалыстарының бірі Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтеріліс. Оның да басты себебі қазақтардың қоныстарын тарылтуы, олардың жағдайының нашарлауы еді. Бұл көтерілістің басты ұйымдастырушыларының бірі Арыстан болғандығын тарихи құжаттар айғақтайды. Мысалы, 1822 жылы 3 қарашада Жоламан Тіленшіұлы Орынборлық әскери губернаторы П. К. Эссенге Елек пен Жайық арасындағы қазақ жерлерін [illegible] [illegible] қайтаруды сұрап хат жазған. Онда былай делінген: „Әбілқайыр ханның тұсында пайдалануға өзі [illegible] жартысынан бабы, ауыл [illegible] берілген еді. 1810 жылға дейін қазақтар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Жоламан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Елек бойындағы [illegible] [illegible] бере [illegible] [illegible] жерлерге салынған [illegible] [illegible] мен отрядтарды әкетуді сұраймын. Егер сіздің қолыңыздан [illegible] [illegible] осы туралы [illegible] [illegible] Онда да Санкт-Петербургке жіберіңіз. [illegible] Арынғазы Әбілғазиев пен [illegible] Жүсіп Сырымовтың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] императорға патша [illegible]". [illegible] өзі де [illegible] батырларымен бірге Арыстан Тіленшіұлы [illegible] [illegible] [illegible]

Жоламан [illegible] дипломатиялық [illegible] [illegible] [illegible] болмаған соң қаруды көтеріліске шыққан. Оған Арыстан да қатысады.

Ақши ауданы Сырым көтерілісінен [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Орынбордың генерал-губернаторының [illegible] [illegible] барон Игельстром [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Жоғары [illegible] [illegible] Ал бұл кеңес

Ел аузындағы әңгімелер, тарихи құжаттар Арыстанның қазақ халқының азаттық жолындағы күресінде өзіндік орны бар екендігін дәлелдейді. Арыстан Көтібармен бірге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] салуды тоқтатуды [illegible] [illegible] жерлерін тартып алуды доғаруды патша үкіметі орындарынан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] сон қаруды көтеріліске шыққан. Жайық, Ор, Жем, Елек бойындағы орыс [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Архив деректеріне қарағанда, Көтібар мен Арыстан 1787 жылдың [illegible] 800-ден аса [illegible] Сырым Датұлының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] патша [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] берілген жерлерді пайдалануымызға тиым салды. Біз Жем, Орқайың, Сұм, Қоқ мен далада [illegible] [illegible] отырмыз".

Өзен мен Самара өзендері [illegible] [illegible] қорылдарында орыстардың үлкен қарауылдарын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 1810 жылға дейін [illegible] [illegible] Орал мен Елек [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] пайдаланды, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Жоламан Эссенге [illegible] [illegible] 1823 жылы 6 [illegible] [illegible] [illegible] Эссенге [illegible] [illegible] Жоламан [illegible] [illegible] [illegible] себептерін [illegible] да [illegible] [illegible] көрсетіп, олардың талаптарын [illegible]

Жоғары мәртебелі патша [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] Сондықтан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] шекара [illegible] [illegible] оны қолдамады. Себебі [illegible] [illegible] бар. Ресей [illegible] [illegible] [illegible] ұсынуы [illegible] [illegible] болды. Сондықтан барон Игельстром [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ресейден [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] қолдамады.

Барон Игельстром Әбілқайыр ханның [illegible] [illegible] Айшуақты хан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Орынборда тұрған [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ресейге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

1797 жылы 16 қазанда Орынбор [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Айшуақ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Бұл кезде Сырым көтерілісінің [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

БАТЫР

нашарлап тұр еді. Бүдегі жағдайды тұрақтандыру шараларында, ордадағы тәртіпті реттей алмаған өкімет орындарына деген наразылығы күшейді. Осы жағдайды көзген Қаратай сұлтан өкімет орындарының алдына халықтың жағдайын жақсартуды көздеген бірнеше шаралардың жүзеге асыру мәселесін қояды.

Үкімет бұған құлақ аспай мәселені Айшуақ ханды отставкаға жіберумен шешпекші боп ұйғарды. 1805 жылы 1 қыркүйекте Орынбор маңында қазақтардың съезі өтіп, Айшуақтың орнына баласы Жантөре хан сайланды. Бұл сайлау Кіші жүздің беделді сұлтандарының, оның ішінде Қаратай сұлтанның қатты ашуын келтірді. Бұл бұқараның наразылығын одан әрі асқындырып, қара халық пен өкімет орындарының арасын одан сайын ашып түсті.

1805 жылдан бастап Қаратай сұлтан бастаған Кіші жүз қазақтарымен патша өкімет орындарының қарулы қақтығыстары басталып кетті. Көтерілісшілер ортасында белгілі батыр Арыстан Тілеуұлы жүрді. Мысалы, тарих ғылымдарының кандидаты А.Ахмет өзінің «Қаратай Нұралыұлының қоғамдық-саяси қызметі» деген диссертациясында «1805-1810 жылдар аралығындағы Қаратай сұлтанмен бірге қосын старшын Мұса батыр, Көтібар, Арыстан, Сүйіншқара батырлар 100-550 дейінгі қарулы жасақтарымен Жайық бойындағы бекіністер мен қамалдарға шабуылдарын өрістетті» деп атап көрсетеді. Осы орайда ғалымның «Қаратай сұлтан қозғалысы Сырым, Көтібар, Арыстан батырлармен бірге өрбіді» деп тұжырымдауы өте орынды екенін атап өткен жөн.

Көтерілісшілер Ресей бекіністеріне 100 ден 500-ге дейінгі отрядтармен шабуылдар жасады. 1806 жылдың күзіне қарай Гурьевтен Троицкіге дейінгі аралықтағы шекара бойында қарулы қақтығыстар болды. Сонымен қатар Орск пен Верхнеуральск аралығындағы казак станицалары да қазақтардың шабуылынан [illegible]. Көтібар мен Арыстан бастаған қарулы аттылар орыс қалашықтары мен бекіністеріне шабуылдар жасап, малдарын айдап, адамдарын байлап әкетіп отырған. Бұл сол кездегі отаршылдыққа қарсы наразылықтың бір түрі болып есептеледі. Тіпті құжаттарда 1808-1809 жылдары орыс қалашықтарына шабуыл жасалмаған бірде бір күн болмағаны туралы айтылады. Бұл шабуылдарда Шекті руының Тілеу-Қабақ бөлімінің адамдары Көтібар, Арыстан, Армандардың белсенділік көрсеткені айтылады.

Патша өкімет орындары да қарап жатпады, көтерілісшілерді басу үшін бірнеше отрядтар жіберді. 1809 жылы 17 желтоқсанда князь Волконский Орал казактарының атаманы Бородин басқарған 400 қарулы казак жібереді. Бұл отряд Жем өзеніне дейін жетіп, көтерілісшілердің негізгі тобын таба алмай, жолдағы қазақ ауылдарын қиратып қайтады.

Көтерілістің ең шарықтаған кезі орыс шебіне жақын орналасқан Жантөре ханның ордасын талқандап, оны өлтірумен аяқталады. Қаратай сұлтан 1809 жылы 2 қарашада құрамында бірнеше сұлтандар мен старшындар бар 200-дей жасақпен Мерген бекінісінде орналасқан хан ордасына шабуыл жасайды. Жантөре өлтіріліп, дүние-мүлкі талауға түседі. Осы көтерілісшілердің белсенділері Арыстан батыр болды.

Патша өкімет орындары Жантөре өлтірілгеннен кейін өзінің отаршылдық саясатын одан әрі күшейте түсті. 1810-1811 жылдары князь Волконский Електегі тұз өндіру кәсіпшіліктерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Жайық, Елек, Құрайлы, Бердің өзендерінің аралығындағы жерлерді Ресейге қосу туралы Петербургке бірнеше рет ұсыныс берді. Ұсынысы қабылданғаннан кейін князь Волконский бұл аудандардан қазақтарды көшіріп, казак-орыстарды қоныстандыруға жарлық берді. Осы бұйрық негізінде Ресейден келген казактар көшіріліп, қоныстандырылады. Қазақ жерінде Жаңа Елек деген атпен шеп құрылып, ол Орынбор казак әскерлерінің құрамына кіргізілді. 1812 жылдың басында Кіші жүзге хан болып Жантөренің орнына Шерғазы сайланады. Ол да елдің саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтеру мәселесін қолға ала алмады. Ал патша өкімет орындары қазақтарға күш қолдану саясатын жалғастыра берді. Мысалы, 1813 жылы князь Волконский Орынбордағы 28 дивизияның бастығы генерал Гортенбергке елде тәртіп орнату үшін әскери отряд жіберуге бұйрық береді. Ол Елек казактарынан құрылған полковник Денисов бастаған отрядты қазақ даласына жіберді. Ол осы Елек өзенінің бойындағы көшіп-қонып жүрген рулардың ауылдарына шабуыл жасап, малдарын, дүние-мүліктерін тонап кейін қайтты.

Бұған қарсылық ретінде 1814 жылы Көтібар, Арыстан тағы басқа батырлар бастаған Қаратай сұлтанның адамдары көтеріліске шықты. Жем өзеніне шабуыл жасап 40 үйін қиратып 300 түйе, 561 жылқы, 240 ірі қараны тартып әкетті, бірнеше адам өлтіріліп, жараланды, тұтқынға алынды.

Арыстан батыр өз заманында Кіші жүздің саяси өміріне де белсене араласқан. 1815 жылы Жанқожа өлген соң Арынғазы сұлтан Әбілқайырұлын шектілер де хан сайлайды. Оны шекті басқа да руларының шөмекей, жағалбайлы, төртқара жақтары түгел қолдады. Арынғазы хан болысымен аз уақыттың ішінде билеу жүйесіне көп өзгерістер енгізді. Жер дауы, жесір дауын әділ шешуге тырысты, барымтаға, ұрлыққа тыйым салды. Салық жинау ісін жолға қойды. Мемлекетті басқаруға хан кеңесін пайдаланып, негізінен ақсақалдарға арқа сүйеді. Сол әділетті саясатымен Арынғазы бүкіл қазақтың басын біріктіруді жоспарлады. Жас сұлтанның прогрессивті бағыттағы қызметінен қауіптенген Ресей оны ресми түрде хан деп мойындамады.

Сонымен қатар 1819 жылы 27 шілдеде бір топ қазақ билері мен батырлары, старшындары Орынбор генерал-губернаторы П.К. Эссенге хат жазып, I Александр патшаның алдына Кіші жүзге хан етіп Арынғазыны бекіту мәселесін қояды. Сұралған хатқа Әбілғазы сұлтан, Жолбарысұлы, шекті Қаратай би, бек Қуат, Жүсіп Кубиков, төртқара Ерлан Санибаев, шөмекей Жүсіп, тарақ Сырымов, старшына Қази Сырымов, Бердеш Тіленші, Жұбатыр Сартов, Бармақ Сарқалиевтермен бірге Арыстан батыр Тілеуұлы де қолын қойып таңбасын басады.

Кейін Арыстан батыр Арынғазы сұлтанның патша үкіметіне қарсы наразылығына қолдау білдірген жорықтарға қатысқан. Сол үшін 1820 жылдар шамасында біраз уақыт Орынбор түрмесінде қамалған.

Сонымен қатар Арыстан 1838 жылы мамыр айында Ұлы Борсық құмына патша үкіметіне қарсы қарулы жасақ жинау үшін барған Исатай мен Махамбетті жасағының үлгайын қолдап, қараусыз қуды, жау қолын алып, көмек көрсетуге тырысады.

Арыстан ел арасындағы әртүрлі келіспеушіліктерді бейбіт жолмен шешуге де мұрындық болған. Бұған қазаққа танымал «Ақмая Шолпан» жырындағы Көтібар мен Маманның арасындағы кикілжіңнің оң шешімін табуына дәнекер болуы соның дәлелі.

Осы жерде Көтібар мен Маманның

(Жалғасы 6-бетте).

АРЫСТАН БАТЫР

(Соңы. Басы 4,5-беттерде).

...ымды айта іммендігі уақыттады.

.-Дәулет әр пенденің басы-басы,
Кәпке ашуды қой, ақыл кеңес.
Қымыздың қызуына мас болмай,
Шайтан сөз топ ішінде неге керек?!
Сөйледі ер Арыстан сөзді тосып
Барады Көпжорды ашу қысып.
Менімен кел білмей тасталық" деп
Арыстан арасында елдан бесін"
(Аныр Шолпан Алматы "Жалын" 1987 28-бет).

Арыстан батыр алып денелі кісі болыпты. Көнекөз қариялардың айтуы бойынша, Арыстан ат үстінде тұрып садақ тартқанда, оң аяғы жерге тиіп тұрады екен.

Батыр бабамыздың Құлназар, Жаналар, Тіней, Қондыкер, Атық, Сидақ атты алты ұлынан бірнеше үрпақ тараған. Арыстанның шаңырағын кенжесі Сидақта қалған. Оның біздің заманымызға жеткен ұрпағы Шанкереев Тарыжыбай ақсақал, өте білімді, парасатты азамат. Сөз арасында маған айтып еді: "Балам Кеңес, немерем Алдияр бабамыздың қара шаңырағының иесі болады" - деп қойды.

Ал Құлназар - XIX ғасырдағы белгілі қазақ билерінің бірі. Құлназардың іс-істері жөнінде тарихи құжаттарда көптеген мәліметтер кездеседі. Ол Есет Көтібарұлының замандасы әрі сенімділерінің бірі болған. Есет 1859 жылы Петербургке сапарында делегация құрамына Құлназарды кіргізуді сұрап патша әкімет орындарына хат жазған. Оған төмендегідей жауап келген:

„Бию Исету Кутебарову

На письмо твое ко мне от 4 го сего июля должен я уведомить тебя, что бии Карагул Кулеканов и Кульназар Арыстанов никаким образом не могут, как бы желал ты получить позволение сопровождать тебя в Петербург. Число ординцев туда отправляемых определено по воле Государя Императора и все ордынцы удостоены этой чести избранные.

Генерал-адъютант В.В.Григорьев".

Батырдың өткен ғасырда өмір сүрген, әзіл кезін көрген ұрпақтары Ізмау Өтенұлы, Әділ Сейтенұлы, Мырзабек Мұқашұлы, Тасмұхамбет Аманұлы өткен тарихымызды жетік білетін, оны бүгінгі біздер архивтен алып, ғылыми айналымға түсіруге тырысып жүрген мәліметтерді, адам, жер-су аттарын, біреге жәйлерін нақты дәлелдерімен баяндайтын еді. Әрине оларды кезінде қағазға түсіріп алмағанымыз өкінішті-ақ.

Жалпы шежірелік деректерде қыздарға көп тоқтала бермейді. Бірақ, менің пікірімше келешекте бұл да көңіл аударарлық жәйт сияқты. Осы жерде бірер дерек келтіре кетуге келіп отыр. Белгілі жазушы, зерттеуші қоғам қайраткері Ғалым Ахмедов былай деп жазады. „Менің шешемнің шешесі Ханбибі деген қыз Арыстан батырдың Құлназар деген баласының қызы екен. Бала кезімде Жайықтың Көмірөзектенберге деген саласындағы нағашыларымызға шешеммен бірге барғанда ол кісіні көргенмін, сексеннен асқан, ірі, ересек тұлғалы орақ қара кемпір еді. Өзіміз бала кезіндегі ата батырлардың орыстарды айдап өтетін, киіз үйде қамап қоятын балалар керегеден қарап "Оның шаштары сияқ кездері ақ шайтан шығар" деп қорқып қашатындарын айтып отырушы еді. Шешесі ашала Бекан (Бимұхаммед) Жанболдин деген бай, әрі би болған. Ханбибі әженің күйеуі Бижанның Байдос деген кісі екен. 27 жасында бес баламен жесір қалып, кейін ерекше кейін, қылыш ісмиып, шаруасын басқарып жүріпті".

Ғалым Ахмедов – XIX ғасырдың екінші жартысындағы Кіші жүз қазақтарының патшалы Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы ашық күресі, Есет Көтібарұлы бастаған көтерілістің шығу себептері, көтеріліс басшыларының өмірі мен қызметі, патша чиновниктері және олармен ауыз жаласқан жергілікті әкімдердің озбырлық қимылдары баяндалатын „Жем бойында" атты романның авторы.

Міне шежіреміздегі аталардың ағасынан туған әженің жазушылығы зерттеушінің алдына, қаламына тартып, бұрын-әу деген ой келеді.

Өзінің сұлулығымен, ақылдылығымен ерекшеленген, тарихта атақты сазгер, әнші батыр Сары Батақұлының сүйген қызы ретінде аты қалған Сары Сібірге арнаған әнде айтылған:

„Балғабы мен Батақтың атам Достан,
Достанға бата алмаған пақыр
                дұшпан
Тасқылдым жолыққанша бір күйдім,
Қош сау бол жолыққанша жаным
Қосан"-деп қоштасқан Қосан деген
Арыстан батырдың Сидақ деген
ұлынан тұған.

Осы жерде тәуелсіз Қазақстанның ірі мемлекет қайраткерлерінің бірі Марат Оспановтың ғары Бапы Ахметқалиқызының Құлназар бидің баласы Құлбаржақтан тарайтын ұрпақ екендігін оқырман есіне сала кетуді артық болмас деп есептеймін.

Енді Арыстан батырдың өмірден озған уақытын айтар болсақ, XIX ғасырдың орта шені деп жобалауға болады. Арыстанның XIX ғасырдың 40-жылдарында өмірде бар екендігін мына құжаттардан байқауға болады. Белгілі орыс саясатшысы әрі зерттеуші Егор Петрович Ковалевский 1839-1840 жылдардағы Хиуаға сапарында Ұлы Борсық құмындағы қазақ ауылдарында болады. Өзінің „Құдықтар мен төңіздерді күріп келген сияқтар" деген еңбегінде осы жолы Махамбет Өтемісұлымен, Арыстан, Есет батырлармен, шекті руының белгілі билері сол кезде 75 жастар шамасындағы Отарбаймен, оның баласы Ниязбек, Қарақұл, Жаулыбай тағы басқалармен кездескенін жазады.

Арыстан да әйгілі Көтібар сияқты патша әкімет орындары үшін қолайсыз дара тұлға (бір өзінің маңайына көпте қосылатын бұқараның жамы үшін ашыққа шығуын сәрмекей түгел болған. Соңына біраз халық ерген, Кіші жүздің танылған батыр, билері қолдаған. Сондықтан патша үкіметі оны әреденен жаныстыруды көп жыл ұйыстырған. Сөйтіп қазақ руларын бір-біріне айдап салудың құрбаны болған.

Осы күндері Шалқар өңірінің азаматтары қазақ елемендігі үшін өмірін сарп еткен ерлердің бірі Арыстан Төлекұлының мазарын жаңа үлгімен қайта салып болды. Тамыз айында батыр бабаға арналып, алыс-жақынға хабар айтылып ас берілмекші. Қазір ел азаматтары Арыстанның өмірі мен қызметін жас ұрпаққа кеңге таныстыру бағытындағы біраз шараларды жүзеге асыруға қызметтеніп жатыр. Бұл-құптарлық іс.

Мен осы ақтиын

„Өзімнің атым Арыстан
Естілер даусым алыстан
Қазағымның қамы үшін
Ашбай жаумен алысқан" деген
Батыр бабамыздың аруағына арналған
созымен аяқтауды жөн көрдім.

Төлеубай ТӨЛЕПБЕРГЕНИ,
тарих ғылымдарының
кандидаты, профессор.